

ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA LEKSIK QATLAMLAR VA ULARNING DINAMIK RIVOJI

Safarova Shahrizoda

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Tarjima nazariyasi va amaliyoti fakulteti, 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tili leksikologiyasining nazariy asoslari, lug'at tarkibining shakllanish manbalari hamda uning zamonaviy rivojlanish tendensiyalari atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida tilning leksik sathidagi o'zgarishlar, xususan, neologizmlar paydo bo'lishi, o'zlashma qatlamning kengayishi va semantik derivatsiya jarayonlari ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Shuningdek, leksik birliklarning o'zaro munosabatlari, ularning semantik maydonlar asosida guruhlanishi hamda etimologik qatlamlari o'rganiladi. Maqolada globallashuv, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va axborot texnologiyalarining rivoji natijasida yuzaga kelayotgan leksik o'zgarishlarning til tizimiga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, komponent tahlil va statistik metodlardan foydalanilgan bo'lib, olingan natijalar o'zbek tili lug'at boyligining dinamik rivojlanishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: leksikologiya, lug'at tarkibi, semantika, etimologiya, neologizm, arxaizm, terminologiya.

Tilning lug'at tarkibi jamiyatdagi barcha o'zgarishlarni aks ettiruvchi eng dinamik va ta'sirchan sath hisoblanadi. Leksikologiya nafaqat so'zlarning ma'no mazmunini, balki ularning kelib chiqishi, qo'llanish doirasi hamda til tizimidagi o'rnini ham o'rganadi.

Hozirgi globallashuv sharoitida hamda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida o'zbek tili leksikasida sezilarli sifat va miqdoriy o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu esa leksikologiyani zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Milliy til taraqqiyotining hozirgi bosqichida lug'at boyligining ichki va tashqi omillar ta'sirida kengayishi, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotdagi yangilanishlar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'lmoqda.

O'zbek tilshunosligida leksikologiya masalalari o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab tizimli ravishda o'rganila boshlandi. Sh. Rahmatullayev o'z tadqiqotlarida o'zbek tili leksikasining semantik tuzilishi hamda frazeologik tizimini chuqur tahlil qilgan. A. Hojiyev esa so'z yasaliishi va leksikografiya tamoyillarini ishlab chiqib, lug'at boyligining shakllanish mexanizmlarini ilmiy asoslab bergan.

Mazkur tadqiqotda tavsifiy-qiyosiy, komponent tahlil hamda statistik metodlardan foydalanildi. Leksik birliklar semantik maydonlar asosida tasniflanib, ularning etimologik qatlamlari ham hisobga olindi. Tadqiqot materiali sifatida badiiy adabiyot, publitsistik matnlar va sohaviy lug'atlardan foydalanildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi o'zbek tili lug'at tarkibida neologizmlar ulushi sezilarli darajada ortgan. Bu jarayon asosan iqtisodiyot, texnologiya va xalqaro aloqalar sohalaridagi o'zlashmalar hisobiga yuz bermoqda. Shu bilan birga, tilning ichki imkoniyatlari – affiksatsiya va kompozitsiya orqali yangi so'zlar yasash ham faol davom etmoqda.

Lug'at tarkibining asosiy qatlamlari quyidagicha tasniflanadi:
turkiy qatlam (asosiy milliy qatlam);

arabcha-forscha o'zlashmalar;
baynalmilal (yevropa) qatlam.

Semantik o'zgarishlar ham leksikologiyani markaziy muammolaridan biridir. So'z ma'nosining kengayishi, torayishi va ko'chishi til taraqqiyotining muhim belgisi hisoblanadi. Masalan, "tarmoq" so'zi dastlab moddiy obyektni bildirgan bo'lsa, bugungi kunda "ijtimoiy tarmoq", "aloqa tarmog'i" kabi mavhum tushunchalarni ifodalashda keng qo'llanilmoqda.

Semantik o'zgarishlarning asosiy turlari quyidagilardan iborat:
metafora (o'xshatish asosida ma'no ko'chishi);
metonimiya (aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi);
vazifadoshlik (funktional o'xshashlik asosida).

Tadqiqot natijalariga ko'ra, neologizmlar dastlab professional nutqda paydo bo'lib, keyinchalik umumiste'mol leksik qatlamiga o'tadi. Bu holat tilning ochiq va dinamik tizim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, leksikologiya tilshunoslikning eng muhim va serqirra bo'limlaridan biri bo'lib, tilning ijtimoiy mohiyatini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi umumlashmalarni keltirish mumkin:

Tilning ichki imkoniyatlari (affiksatsiya va kompozitsiya) yangi tushunchalarni ifodalashda yetakchi o'rin tutadi.

O'zlashma qatlam, ayniqsa ingliz tilidan kirib kelayotgan terminlar, o'zbek tilining terminologik tizimini boyitmoqda.

Semantik derivatsiya so'z boyligining sifat jihatdan o'sishini ta'minlaydi.

Shuningdek, arxaizm va historizmlarning ayrim qismi zamonaviy nutqda qayta faollashib, yangi semantik yuklama kasb etmoqda. Bu esa tilning tarixiy uzviyligini ta'minlaydi.

Kelgusida leksikologik tadqiqotlarni kognitiv va pragmatik yo'nalishlarda davom ettirish, so'zlarning inson ongidagi shakllanish mexanizmlarini chuqur o'rganish muhim ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. Zamonaviy o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006, 45-bet.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002, 12-bet.
3. Mirtojiyev M. O'zbek tili semantikasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010, 88-bet.
4. Sayfullayeva R., Qurbonova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010, 150-bet.